

Liberal Rule of Law; A Case Study of Hayek and Nozick

Mohammadreza Vijeh¹, Javad Yahyazadeh^{*2}

1. Associate Professor, Department of Public and International Law, Faculty of Law and Political Sciences, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran.

Email: mreza vijeh@atu.ac.ir

2. Ph.D. Student in Public Law, Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran.

*. **Corresponding Author:** Email: javad_yahyazadeh@atu.ac.ir

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/JLR.2022.329229.1958

Received:
6 March 2022

Accepted:
22 May 2022

Published:
6 December 2023

ABSTRACT

The intrusion into the nature of the liberal rule of law as a dominant discourse in modern public law and the awareness of institutional rationality and its limits are of great importance. Accordingly, the purpose of this study is to examine the components of the liberal rule of law from the perspective of two well-known thinkers in this field, Hayek and Nozick, and to explain their legal teachings. Findings of the present article, based on descriptive-analytical method and collection of information through libraries, show the link between nomos and thesis in the legal system, critique of distributive justice and advocacy of modified democracy, emphasis on the meta-legal doctrine of the rule of law and finally setting the normative and institutional framework in Hayek's ideas, on the one hand, and the application of the natural state, the dominant protectionist

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

association, and the social contract to justify the minimal state, acceptance of the minarchy versus anarchy, advocate of entitlement justice instead of distributive justice, and limitation of government functions, the components of the liberal rule of law in the intellectual system of these two thinkers organize that Contemplation in this area has made its differences and similarities with the contemporary rule of law in Iran and efforts to solve the shortcomings of the domestic legal system inevitable.

Keywords: Rule of Law, Liberalism, Minimal State, Hayek, Nozick.

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Mohammadreza Vijeh: Visualization, Supervision, Data Curation, Investigation, Validation, Methodology.

Javad Yahyazadeh: Project administration, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Resources, analysis, Software, Conceptualization.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Vijeh, Mohammadreza & Javad Yahyazadeh. "Liberal Rule of Law; A Case Study of Hayek and Nozick" *Journal of Legal Research* 22, no. 55 (December 6, 2023): 141-169.

E x t e n d e d A b s t r a c t

If the subject of public law is the act of governance and also the extent and basis of government intervention in the economic and social spheres has been the most important challenge of public law theory in the last hundred years, the scrutiny of the "rule of law" in general, "Liberal rule of law" in particular and, of course, contemplation of the ideas of "Hayek and Nozick" in particular and based on the knowledge approach of public law is necessary. The development of the concept of "right" in the "contemporary international system of human rights" and its entry into "domestic legal systems" as a "superior discourse" is undeniable. Even today, it is believed that the most important and absolutely so much vital characteristic of the rule of law is to guarantee and protect the rights and freedoms of citizens. One of the most important types of "rule of law" in this regard is undoubtedly the "liberal rule of law", which tries to rely on individualism as well as modern and rational government, in addition to adhering the government to legal norms, in a privileged way from the individual and his rights and freedoms.

Nevertheless, important questions can be asked; Among other things, what distinguishes the "liberal rule of law" from other rule of law? What theoretical foundations and justifications does the "liberal rule of law" have? Basically, how is it possible to understand this type of rule of law? Following an attempt to answer recent questions, the case study of two prominent thinkers of the philosophy of science and, of course, scholars in modern law in the contemporary period, Hayek and Nozick, is very helpful. Based on his own epistemology and by explaining the various areas of the rule of law, Hayek seeks to test a particular liberal rule of law and, while innovating in economic theories, to incorporate his views on government into the field of law. Another thinker of this research, Nozick, like Hayek, based on a different reasoning process, especially in his famous book, "Anarchy, State, and Utopia", has tried to confront Rawls's theory of justice and the components of his liberal rule of law in the form of "Minimal state" to show.

Liberal rule of law, as the dominant discourse in modern public law, while enclosing the state in legal norms, relying on individualism, rationalism, secularism and modernity, seeks to optimally support and develop individual rights and freedoms. Even provide civilization based on it. Hayek, based on the epistemology of Kant and Popper, based on a limited knowledge of the division of knowledge, a critique of scientism and state planning, a focus on individualism, and a belief in Darwinian evolution in the humanities, on spontaneous order and the construction of the rule of law Emphasizing the artificial legislative order and, while criticizing distributive justice and advocating for modified democracy, it designs the institutional and normative framework of its rule of law, based on generally

applicable and irreversible laws, as well as an independent judiciary. Nozick is similar to Hayek's epistemology, but based on a different process of reasoning, argues that morally the only legitimate state is the minimal state. By accepting Lock's theory of the natural state, he uses the dominant conservative association and the social contract to legitimize the minimal state, to oppose anarchy, and to advocate for a minority, and to assert his utopia, which is a minimal state of liberal rule of law. Of course, it can be said that it is not possible to achieve from a minimalist state to a legal state in the new sense and its fat principles and types, and therefore, the concept of a minimal state in Nozick's thought should be considered functional. Avoiding legislative inflation in Hayek's thought, which leads to the ineffectiveness of the law in practice, and defending extremist individualism in Nozick's thought, which would lead to the fattening of individual rights and freedoms in the face of concepts such as public order and public interest, show the consequences of accepting the rule of law. Liberal is prominent in the view of these two thinkers. It is worth mentioning that the negligence in the connection between *nomos* and *thesis*, as well as the application of social and entitlement justice as well as the modified democracy in Iran - in terms of its substantive differences - briefly show the differences and similarities between the discourse of the rule of law in contemporary Iran and its description requires another opportunity.

دولت حقوقی لیبرال؛ مطالعه موردی هایک و نوزیک

محمدرضا ویژه^۱، جواد یحیی‌زاده^{۲*}

۱. دانشیار، گروه حقوق عمومی و بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی (ه)، تهران، ایران.

Email: mrezavijeh@atu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی (ه)، تهران، ایران.

Email: javad_yahyazadeh@atu.ac.ir: *نویسنده مسئول

چکیده:

تفطن در ماهیت دولت حقوقی لیبرال به مثابه گفتمان برتر در حقوق عمومی مدرن و آگاهی از عقلانیت نهادی و حدود و ثغور آن از اهمیت فراوانی برخوردار است. بر همین اساس، هدف این پژوهش آن است که مؤلفه‌های دولت حقوقی لیبرال از منظر دو متفکر مشهور در این حوزه، هایک و نوزیک، مورد بررسی قرار گرفته و آموزه‌های حقوقی ایشان تبیین گردد. یافته‌های مقاله پیش‌رو، مبتنی بر روش توصیفی-تحلیلی و گردآوری اطلاعات از طریق کتابخانه‌ای، نشان می‌دهد پیوند نوموس و تزیس در نظام حقوقی، نقد عدالت توزیعی و طرفداری از دموکراسی تعدیل شده، تأکید بر آموزه فراحقوقی دولت حقوقی و بالأخره تعیین چهارچوب هنجاری و نهادی در اندیشه هایک از یک‌سو و کاربست وضع طبیعی، انجمن محافظ مسلط و قرارداد اجتماعی برای موجه‌سازی دولت کمینه، پذیرش مینارشی در مقابل آنارشی، طرفداری از عدالت استحقاقی به جای عدالت توزیعی و همچنین محدود نمودن کارکردهای دولت و تلقی آن به مثابه

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

پژوهش‌های حقوقی

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/JLR.2022.329229.1958

تاریخ دریافت:

۱۵ اسفند ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:

۱ خرداد ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۱۵ آذر ۱۴۰۲

شب‌نگهبان در اندیشه نوزیک از سوی دیگر، مؤلفه‌های دولت حقوقی لیبرال در نظام فکری این دو اندیشمند را سامان می‌دهد که تعمق در این حوزه، وجوه تمایز و تشابه آن با دولت حقوقی معاصر در ایران و تلاش در جهت حل نارسایی‌های نظام حقوقی داخلی را ناگزیر و ناگزیر نموده است.

کلیدواژه‌ها:

دولت حقوقی، لیبرالیسم، دولت حداقلی، هایک، نوزیک.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

محمد رضا ویژه: روش‌شناسی، اعتبارسنجی، تحقیق و بررسی، نظارت بر داده‌ها، تصویرسازی، نظارت.
جواد یحیی‌زاده: مفهوم‌سازی، استفاده از نرم‌افزار، تحلیل، منابع، مدیریت پروژه، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

ویژه، محمد رضا و جواد یحیی‌زاده. «دولت حقوقی لیبرال؛ مطالعه موردی هایک و نوزیک». مجله پژوهش‌های حقوقی، ۲۲، ش. ۵۵ (۱۵ آذر ۱۴۰۲): ۱۴۱-۱۶۹.

مقدمه

اگر «موضوع حقوق عمومی عبارت از عمل حکمرانی است»^۱ و نیز «میزان قلمرو و مبانی مداخله دولت در حوزه‌های اقتصادی و اجتماعی مهم‌ترین چالش نظریه حقوق عمومی در یکصد سال اخیر بوده است»^۲، تدقیق و تقطن در «دولت حقوقی» به‌طور عام، «دولت حقوقی لیبرال» به‌طور خاص و البته تعمق در آرای فکری «هایک و نوزیک» به‌طور آخص و مبتنی بر رویکرد دانشی حقوق عمومی لازم و ضروری است. توسعه مفهوم «حق»^۳ در «نظام بین‌المللی حقوق بشر معاصر» و ورود آن به «نظام‌های حقوقی داخلی» به مثابه «گفت‌وگو برتر» امری انکارناپذیر است. حتی امروزه اعتقاد بر این است که «غایت دولت حقوقی، تضمین و حمایت از حق‌ها و آزادی‌های شهروندی است»^۴. یکی از انواع مهم «دولت حقوقی» در این میان، بی‌تردید «دولت حقوقی لیبرال» است که با اتکای بر فردگرایی و نیز دولت‌مدرن و عقلانی‌تلاش می‌نماید افزون بر محاط نمودن دولت بر هنجارهای حقوقی، به نحوی ممتاز از فرد و حق‌ها و آزادی‌های او صیانت به عمل آورد.

با این‌همه پرسش‌های مهمی قابل طرح است؛ از جمله اینکه وجه تمایز «دولت حقوقی لیبرال» از سایر دولت‌های حقوقی چیست؟ «دولت حقوقی لیبرال» دارای کدام مبانی نظری و دلایل توجیهی می‌باشد؟ اساساً فهم این نوع از دولت‌های حقوقی چگونه امکان‌پذیر است؟ به دنبال کوششی در پاسخ به پرسش‌های اخیر، مطالعه موردی دو متفکر برجسته فلسفه علم در دوره معاصر، هایک و نوزیک، بسیار راهگشاست. هایک مبتنی و متکی بر معرفت‌شناسی خاص خود و نیز با تبیین ساحت‌های گونه‌گون دولت حقوقی، تلاش می‌نماید دولت حقوقی لیبرالی خاصی را در معرض آزمون قرار داده و ضمن نوآوری در نظریه‌های اقتصادی، آرای فکری خود در باب دولت را به عرصه دانشی حقوق نیز وارد نماید. متفکر دیگر این پژوهش، نوزیک، نیز همچون هایک لیکن مبتنی بر فرآیند استدلالی متفاوتی به‌ویژه در کتاب مشهور خود، «بی‌دولتی، دولت و آرمان‌شهر»، کوشش نموده است تا ضمن مقابله با نظریه عدالت رالز، مؤلفه‌های دولت حقوقی لیبرالی خود را در قالب «دولت کمینه» نمایان سازد.

بر این اساس، پرسش اصلی این پژوهش آن است که مؤلفه‌های دولت حقوقی لیبرال از منظر هایک

۱. مارتین لاگلین، مبانی حقوق عمومی، ترجمه محمد راسخ، چاپ پنجم، (تهران: نشر نی، ۱۳۹۵)، ۴۵.

۲. علی مشهدی، «از عمومی شدن حقوق خصوصی تا خصوصی شدن حقوق عمومی: مشروعیت و قلمرو مداخله دولت در اندیشه هابرماس»، مطالعات حقوق عمومی ۲ (۱۳۹۴)، ۱۸۶.

3. Right

۴. محمدرضا ویژه، مبانی نظری و ساختار دولت حقوقی، چاپ دوم، (تهران: جنگل، ۱۳۹۶)، ۲۹۵.

و نوزیک کدام است؟ طبق فرضیه مقاله پیش‌رو، تأکید بر نوموس، نقد عدالت توزیعی، اتخاذ آموزه فراحقوقی دولت حقوقی و بالأخره تحدید وظایف دولت در اندیشه هایک از یک سو و مقابله با آنارشی و پذیرش مینارشی، تأکید بر فردگرایی و عدالت استحقاقی با تکیه بر وضع طبیعی و قرارداد اجتماعی در اندیشه نوزیک از سوی دیگر، مهم‌ترین مؤلفه‌های دولت حقوقی لیبرال در دیدگاه این دو متفکر را شکل می‌دهد. گفتنی است بررسی ادبیات و پیشینه پژوهش نشان می‌دهد اگرچه موضوعات «دولت حقوقی» و «دولت حقوقی لیبرال»^۵ تا حدی مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است، لیکن در زمینه مطالعه موردی دولت حقوقی لیبرال از منظر هایک^۶ و نوزیک، مبتنی بر رویکرد مقاله حاضر، تاکنون پژوهشی صورت نگرفته که از این حیث، مقاله پیش‌رو را واجد وصف نوآوری و تأمل در آن را ضروری می‌نماید.

۱- «دولت حقوقی»

۱-۱- چهارچوب مفهومی «دولت حقوقی»

به‌منظور تبیین چهارچوب مفهومی، نخست باید اذعان داشت «دولت حقوقی» در تحلیلی زبانی، یک «ترکیب وصفی» متشکل از اسم دولت و صفت حقوقی است.^۷ «دولت»^۸ البته «مفهومی ذاتاً

۵. برای نمونه، همان، ۲۹۶؛ مهدی بالوی و مهناز بیات، دولت حق بنیاد، دفترهای اول تا سوم (تهران: مجد، ۱۳۹۶)؛ کورش استوارسنگری، دولت حقوقی، (تهران: میزان، ۱۳۹۸)؛ محمدرضا ویژه، «نگرشی تطبیقی بر مبانی و ساختار دولت حقوقی»، پژوهش‌های حقوق تطبیقی، ۴(۱۳۸۹)، ۱۶۴-۱۹۲، بهزاد لسانی، «دولت در اندیشه لیبرالیسم»، اندیشه‌های حقوق عمومی ۱(۱۳۹۴)؛

James R Silkenat, James E. Hickey Jr. Peter D. Barenboim, *The Legal Doctrines of the Rule of Law and the Legal State (Rechtsstaat)*, (New York: Springer, 2014), Ake Frändberg, *From Rechtsstaat to Universal Law-State: An Essay in Philosophical Jurisprudence*, (New York: Springer, 2014).

۶. عموم پژوهش‌های صورت‌گرفته در خصوص هایک، از دیدگاه فراحقوقی بوده است. برای نمونه، نک: حجت کاظمی، «از شکست بازار تا شکست دولت؛ مناقشه بازارگرایان و دولت‌گرایان در دولت مدرن»، پژوهش سیاست نظری ۱۸ (۱۳۹۴)؛ محمد توحدیفام، «بازاندیشی مبانی معرفت‌شناسی تکامل‌گرای هایک»، رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی ۲۵ (۱۳۹۰)؛ مجید استوار، «تأثیر اندیشه هایک بر ایدئولوژی‌های راست و چپ»، سیاست ۴ (۱۳۸۷)؛ محمد توحدیفام، «هایک و دموکراسی قانون»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی ۷۳ (۱۳۸۵).

گفتنی است اخیراً یک مقاله علمی - ترویجی در خصوص بخشی از دولت حقوقی هایک کار شده است که البته به نحو جامعی، ابعاد متنوع دولت حقوقی هایک را واکاوی نمی‌نماید؛ فاطمه افشاری، «نقد و بررسی نظریه‌های دموکراسی نوین و عدالت اجتماعی در دولت حقوقی با تکیه بر آموزه‌های هایک»، اندیشه‌های حقوق عمومی ۲، (۱۳۹۹).

۷. توضیح آنکه صفت حقوقی به دنبال پاسخ به این پرسش که دولت دارای چه وصفی است مطرح می‌گردد.

۸. «State» در انگلیسی، «Etat» در فرانسوی و «Staat» در آلمانی معادل دولت استعمال می‌شود. نک: ابوالفضل قاضی،

مناقشه‌انگیز»^۹ است و تکثر معنایی آن، ایجاد توافق بر سر آن را اگر نه ناممکن، دست کم دشوار می‌سازد. در تعریفی موجز، «دولت تشکلی سیاسی است که صلاحیت عالی خود را در قلمرو سرزمینی مشخص برقرار و از طریق مجموعه‌ای از نهادهای ثابت اِعمال اقتدار می‌نماید». ^{۱۰} پرواضح است اهمیت ارتباط برداشت‌ها از «نهاد بشر» با نوع ساختارها و نهادهای سیاسی، از جمله دولت، انکارناپذیر است. ^{۱۱} اما مراد از حقوق در «دولت حقوقی» چیست؟ ماهیت حقوق در این ترکیب را می‌توان به‌طور کلی «قواعد موضوعه» یا «قواعد برتر» دانست ^{۱۲} که کاربست هر یک از آن دو، نتایج متفاوتی را در پی خواهد داشت. ^{۱۳}

۱-۲- تعریف، تحلیل و دلایل توجیهی «دولت حقوقی»

«دولت حقوقی» «اساساً پدیده‌ای برخاسته از فرهنگ حقوقی غرب است و از این فرهنگ به حقوق بین‌الملل وارد شد». ^{۱۴} در تلاش برای تعریفی اولیه، می‌توان ادعا نمود «دولت حقوقی» «دولتی است که توسط حقوق محاط شده باشد». ^{۱۵} بر این اساس، دولت حقوقی از دولت‌های مطلقه فراحقوقی قابل تمیز می‌باشد. با این حال و برای فهم دقیق از دولت حقوقی، لازم است ارتباط بین دولت و حقوق تبیین گردد. به‌طور کلی، دو فرضیه در این خصوص مطرح نظر می‌باشد؛ «رهیافت یگانه» که قائل به

حقوق اساسی و نهادهای سیاسی، چاپ اول، (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳)، ۱۲۶. همچنین به منظور آگاهی بیشتر در مفهوم دولت، نک: ناصر کاتوزیان، مبانی حقوق عمومی، چاپ ششم، (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۵)، ۴۱ و ۴۲؛ اندرو هیوود، مقدمه نظریه سیاسی، ترجمه عبدالرحمن عالم، چاپ دوم، (تهران: قومس، ۱۳۸۸)، ۱۱۴؛ عبدالرحمن عالم، بنیادهای علم سیاست، چاپ بیستم، (تهران: نشر نی، ۱۳۸۸)، ۱۳۶-۱۳۸.

9. Essentially Contested Concepts;

مفاهیم ذاتاً مناقشه‌انگیز مفاهیمی هستند که پرداختن به آنها، به نحو اجتناب‌ناپذیری، مستلزم منازعات نافرجام در باب کاربرد مناسب‌شان از جانب استعمال‌کنندگان آنها می‌باشد.

۱۰. اندرو هیوود، کلیدواژه‌ها در سیاست و حقوق عمومی، ترجمه اردشیر امیر ارجمند و سیدباسم موالی‌زاده، چاپ اول (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۷)، ۵۷.

۱۱. تأثیر پذیرش رویکرد هابزی در کشورهای اروپای قاره‌ای و رویکرد لاک‌ی در آمریکا بر ساختار نهادی و سیاسی، دلیلی روشن در این خصوص است. نک: مهدی هداوند، حقوق اداری تطبیقی، چاپ ششم، (تهران: سمت، ۱۳۹۶)، ۴۴؛ لاگین،

پیشین، ۱۴۶؛ اندرو وینست، نظریه‌های دولت، ترجمه حسین بشیریه، چاپ چهارم (تهران: نشر نی، ۱۳۸۳)، ۷۵.

۱۲. نک: ویژه، مبانی نظری و ساختار دولت حقوقی، پیشین، ۱۶۸-۱۷۴.

۱۳. بیان این نکته ضروری است علی‌رغم اوصافی که ذکر گردید، دولت حقوقی در نظام‌های حقوقی مختلف، متناسب با فرهنگ خود تجلی و ظهور می‌یابد.

۱۴. ویژه، نگرش تطبیقی بر مبانی و ساختار دولت حقوقی، مدرس علوم انسانی-پژوهش‌های حقوق تطبیقی، پیشین، ۱۶۸.

۱۵. ویژه، مبانی نظری و ساختار دولت حقوقی، پیشین، ۱۶۰.

«این‌همانی» میان دولت و حقوق بوده و «رهیافت دوگانه»^{۱۶} که حقوق و دولت را یکسان نمی‌انگارد.^{۱۷} متناسب با پذیرش هر یک از این دو روییافت، تعریف عام از «دولت حقوقی» نیز متفاوت خواهد بود. «دولت حقوقی» منطبق با روییافت یگانه، دولتی است که خودتحدیدگر باشد. در حالی که مبتنی بر روییافت دوگانگی، «دولت حقوقی» علاوه بر قواعد موضوعه، توسط قواعدی برتر و خارج از دولت نیز کنترل می‌شود.^{۱۸} از سوی دیگر و در تبیین دلایل توجیهی «دولت حقوقی»، می‌توان مدعی شد «دولت حقوقی»، «دولتی مدرن»^{۱۹} و نیز «دولتی عقلانی»^{۲۰} است. توضیح آنکه دولت مدرن، به کلی بر مبانی بوروکراتیک متکی است^{۲۱} و بی‌نهادی در آن وجود ندارد. در دولت عقلانی نیز شخص‌گرایی در دولت انکار شده و ضمن حمایت از آزادی و امنیت افراد، دولت بر اساس اصولی عقلانی که به نحوی متعارف مورد پذیرش می‌باشد، اداره می‌گردد.^{۲۲} اما مراد از «دولت حقوقی لیبرال» چیست؟

۲- «دولت حقوقی لیبرال»

یکی از انواع دولت‌های حقوقی، «دولت حقوقی لیبرال» می‌باشد که مبتنی بر مبانی نظری مشخصی رشد نموده و حتی شاید بتوان مدعی شد اکنون به «گفتمان غالب» در جهان معاصر نیز بدل گشته است. به نظر می‌رسد فهم «دولت حقوقی لیبرال» در گرو تفطن در «لیبرالیسم»،^{۲۳} به مثابه مهم‌ترین عنصر مؤلف آن می‌باشد. «لیبرالیسم در معنای موسع مبتنی بر این ایده است که ما می‌توانیم روش زیست جمعی که عاری از قاعده اجبار باشد برگزینیم».^{۲۴} به‌زعم هال،^{۲۵} لیبرالیسم نظریه‌ای است که «فرد را

۱۶؛ که البته می‌توان آن را «مکتب حقوق آمرانه یا تحلیلی» نیز نامید. نک: کاتوزیان، ناصر، فلسفه حقوق، جلد اول، تعریف و ماهیت حقوق، چاپ چهارم (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۵)، ۳۸۳.

۱۷. ویژه، مبانی نظری و ساختار دولت حقوقی، پیشین، ۱۶۰-۱۶۷؛ ضمن اینکه ریشه نظریه اتحاد حقوق و دولت را می‌توان در فلسفه هگل یافت. نک: کاتوزیان، فلسفه حقوق، جلد اول، تعریف و ماهیت حقوق، پیشین، ۶۱؛ گفتنی است یکی از طرفداران دوگانگی حقوق و دولت، لئون دوگی است و با خودمحدودسازی دولت مخالف است؛ نک: لئون دوگی، دروس حقوق عمومی، ترجمه و توضیح محمدرضا ویژه، چاپ دوم، (تهران: میزان، ۱۳۹۳)، ۱۹.

۱۸. نک: ویژه، مبانی نظری و ساختار دولت حقوقی، پیشین، ۱۶۸-۱۷۴.

19. Modern State

20. Rational State

21. Christopher pierson, *The Modern State*, 2nd Edition, (Lindon: Routledge, 2004), 16.

۲۲. ویژه، مبانی نظری و ساختار دولت حقوقی، پیشین، ۱۶۰-۱۶۷.

23. Liberalism

24. Rex Ahdar & Ian Leigh, *Religious Freedom In The Liberal State*, 2nd Ed., (Oxford: Oxford University Press, 2013), 52.

25. John Hall

شالوده ارزش‌های اخلاقی می‌شمارد و همه افراد را دارای ارزش برابر می‌داند.^{۲۶} اگرچه لیبرال‌ها عموماً میان «فردگرایی»^{۲۷} و «برابری»^{۲۸} قائل به تمایز شده و مبتنی بر مبانی نظری خاصی، اولی را بر دومی ترجیح می‌دهند.^{۲۹} در واقع «جوهر لیبرالیسم، تفکیک حوزه‌های دولت و جامعه و تحدید قدرت دولت در مقابل حقوق فرد در جامعه است»^{۳۰} و بر همین اساس، فرد مقدم بر جامعه و ارزش‌های ناشی از آن به شمار می‌رود. در یک دیدگاه، لیبرالیسم به معنای «حق‌مداری» است. به باور برخی، مهم‌ترین عنصر مؤلف لیبرالیسم «حق»^{۳۱} بوده و اگر حق را از لیبرالیسم بکاهیم، آن را خالی از معنا و تهی از محتوا ساخته‌ایم.^{۳۲} ضمن اینکه «لیبرالیسم از آغاز هم‌زاد و همراه سکولاریسم، مدرنیسم یا سنت‌ستیزی، فلسفه اختیار یا جبرستیزی، بازار آزاد، رقابت کامل، فردگرایی، مشارکت سیاسی، نظام نمایندگی، عقل‌گرایی، ترقی‌خواهی و علم‌گرایی بوده است».^{۳۳} از همین رو، می‌توان مهم‌ترین عوامل شکل‌گیری لیبرالیسم را «دولت مدرن» و «فردگرایی»^{۳۴} دانست؛ بنابراین، «دولت حقوقی لیبرال» در معنای عام،^{۳۵} دولتی است که افزون بر محاط بودن توسط هنجارهای حقوقی، بر فردگرایی، سکولاریسم، مدرنیسم و عقل‌گرایی تأکید ورزیده و نهادها و ساختارهای دولتی را مبتنی بر ملاک‌های مذکور مستقر می‌سازد.

۲۶. جان هال، لیبرالیسم، در: خرد در سیاست، گزیده و نوشته و ترجمه عزت‌الله فولادوند، چاپ سوم، (تهران: طرح نو، ۱۳۸۹)، ۳۷۵.

27. Individualism

28. Equality

۲۹. همانطور که «دموکراسی‌های ضد لیبرالی (خواه انقلابی یا خلقی) بر برابری بیش از آزادی تأکید کرده‌اند.» حسین بشیریه، تاریخ اندیشه‌های سیاسی در قرن بیستم (۲)، لیبرالیسم و محافظه‌کاری، چاپ اول، (تهران: نشر نی، ۱۳۷۸)، ۲۳.

۳۰. بشیریه، پیشین، ۱۱.

31. Right

۳۲. عبدالکریم سروش، سلوک دیندارانه در جهان مدرن، جلسه سی و نهم، ۲۰۱۸، قابل دسترسی در: <https://www.aparat.com/v/kTfnG>، تاریخ دسترسی: ۱۶/۱۰/۱۴۰۰.

۳۳. بشیریه، پیشین، ۱۴.

۳۴. نک: ویژه، مبانی نظری و ساختار دولت حقوقی، پیشین، ۹۱-۹۶.

۳۵. توضیح آنکه در درون «دولت حقوقی لیبرال» نیز دیدگاه‌های گوناگونی متصور است که علی‌رغم امکان شناسایی مؤلفه‌های مشابه، نمی‌توان لزوماً این‌همان میان آنها برقرار نمود. نظرات دو متفکر مشهور قرن بیستم، هایک و نوزیک، در مورد دولت حقوقی در این پژوهش تأییدی بر مدعای اخیر است.

۳- «دولت حقوقی هایک»

۳-۱- معرفت‌شناسی هایک

فهم صواب آموزه‌های حقوقی هایک^{۳۶} و پی بردن به مؤلفه‌های دولت حقوقی او، بی‌گمان مستلزم درک «معرفت‌شناسی»^{۳۷} و مآلاً «روش‌شناسی»^{۳۸} هایک می‌باشد.^{۳۹} به‌طور کلی، اعتقاد به شناخت محدود و تقسیم معرفت، نقد علم‌گرایی و برنامه‌ریزی دولتی، تأکید بر فردگرایی و نیز اعتقاد بر تحول دارویی در علوم انسانی از عناصر بنیادین در نظام فکری هایک می‌باشد که در ارائه و ساخت دولت حقوقی او اثرگذار بوده است.

۳-۱-۱- باورمند به شناخت محدود و تقسیم معرفت

«هایک با تکیه بر دیدگاه سوپوزکئیویستی در علوم اجتماعی، نظریه بسیار مهم «تقسیم معرفت یا شناخت»^{۴۰} را مطرح می‌سازد». ^{۴۱} آن‌چنان که کانت^{۴۲} بر تمایز میان «بود»^{۴۳} و «نمود»^{۴۴} و مآلاً بر ناتوانی بشر در دسترسی به حقیقت مطلق اشیاء انگشت تأکید می‌نهد،^{۴۵} هایک نیز همچون او و پوپر^{۴۶} معتقد است «ما همه‌دان نیستیم و علم مطلق نداریم و لحظه به لحظه باید با واقعیات تازه‌ای که قبلاً نمی‌دانستیم سازگار شویم»^{۴۷} و بنابراین با مهندسی جامعه و بلندپروازی شناخت‌شناسانه دکارتی و نیز رویکردهای ایدئالیستی درباره شناخت سر سازش ندارد؛^{۴۸} آنچه موجب نحیف شدن قلمرو دولت در

36. Friedrich August von Hayek

37. Epistemology

38. Methodology

۳۹. کما اینکه هایک در آثار قلمی خویش، گرچه از دولت حقوقی (rechtsstaat) نام می‌برد لیکن به توضیح و تبیین آن نمی‌پردازد، بلکه دغدغه او بیشتر ناظر بر تبیین مفهوم قانون و تمایز آن از قانون‌گذاری، به‌ویژه در سه جلد کتاب «قانون، قانون‌گذاری و آزادی» است که در اثنای آن تا حدودی می‌توان به ابعاد دولت حقوقی او آگاهی یافت.

40. Division of Knowledge

۴۱. موسی غنی‌نژاد، درباره هایک، چاپ اول، (تهران: نگاه معاصر، ۱۳۸۱)، ۴۸.

42. Immanuel Kant

43. Nomen

44. Phenomena

45. Roger Scruton, Kant, *A very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 57; Karl Popper.

46. Ibidem.

۴۷. فردریش فون هایک، در سنگر آزادی، ترجمه عزت‌الله فولادوند، چاپ اول، (تهران: نشر ماهی، ۱۳۹۰)، ۱۶۳.

۴۸. در واقع، نقطه کلیدی و مهم نظریه معرفت او در مورد انسان، خطاپذیری (Fallibility) آدمی است.

اندیشه او نیز می‌گردد.

۳-۱-۲- نقد علم‌گرایی و برنامه‌ریزی دولتی

هایک با «برساخت‌گرایی عقلی»^{۴۹} که آن را «علم‌پرستی»^{۵۰} می‌نامد مخالف است و به تعبیر «روح هندسی» دکارتی می‌تازد.^{۵۱} به باور هایک، «رشد فکری و ذهنی یا اصولاً پیشرفت را تابع «برنامه‌ریزی» یا «سازمان‌دهی» قرار دادن، مستلزم تناقض است و برنامه‌ریزی و توتالیتراسم امروزی همه از همین قسم خردگرایی یا برساخت‌گرایی اجتماعی سرچشمه می‌گیرند».^{۵۲} آن‌چنان که پوپر معتقد بود برخلاف علوم تجربی که با تبیین پدیده‌ها در آنها مواجه هستیم، در علوم انسانی تفسیر باید به جای تبیین بنشیند،^{۵۳} هایک نیز کاربست افراطی زبان علوم طبیعی - تجربی در علوم انسانی، بدون تفتن بر زوایای به مراتب پیچیده‌تر آنها را امری ناروا و اساساً اشتباه روش‌شناختی می‌انگارد.^{۵۴} به باور او، «برنامه‌ریزی اقتصادی اشتراکی به‌طور اجتناب‌ناپذیر به جباریت توتالیتر می‌انجامد»^{۵۵} و از همین رو، برنامه‌ریزی دولتی ممتنع و نکوهیده است.

۳-۱-۳- باورمند به نظریه تحول انواع داروینی در علوم انسانی

هایک باورمند «معرفت تحولی»^{۵۶} و مخالف «صنع‌گرایی»^{۵۷} است. از همین رو، او میان «کوسموس»^{۵۸}

49. Rationalist Constructivism

50. Scientism

۵۱. نک: فردریش فون هایک، قانون، قانون‌گذاری و آزادی، گزارش جدیدی از اصول آزادی‌خواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی، قواعد و نظم، ترجمه مهشید معیری و موسی غنی‌نژاد، چاپ اول، (تهران: طرح نو: ۱۳۸۰)، ۲۹-۳۲.

۵۲. هایک، در سنگر آزادی، پیشین، ۹۴ و ۱۵۷.

۵۳. البته دلایل هایک در رد برنامه‌ریزی کلی اساسی‌تر از دلایل پوپر است. پوپر می‌گوید چون ما به جزئیات زندگی اجتماعی اشراف نداریم و جامعه همواره در پویایی است، برنامه‌ریزی کلی ممکن نیست؛ اما در نظریه هایک، بخش عمده شناختی که زندگی اجتماعی بر آن استوار است خصلتی عملی، یعنی غیرعلمی، دارد. چنین شناختی را نمی‌توان در ذهنی واحد متمرکز ساخت، زیرا در آداب و سنن مندرج است. بشیریه، پیشین، ۸۳.

۵۴. نک: هایک، در سنگر آزادی، پیشین، ۱۶۷.

See also: Friedrich Hayek, *The Constitution of Liberty*, (Chicago, Chicago Press, 1978), 25; Friedrich Hayek, *The Counter-Revolution of Science, Studies On The Abuse Of Reason* (London: The Free Press of Glencoe, 1964), 19.

۵۵. نک: هایک، در سنگر آزادی، پیشین، ۱۵۲ و ۲۳۸؛ فردریش فون هایک، راه بردگی، ترجمه فریدون تفضلی و حمید پاداش، چاپ اول، (تهران: نگاه معاصر، ۱۳۹۰)، ۱۴۳.

56. Evolutionary Knowledge

57. Constructivism

58. Cosmos

و «تکسیس»^{۵۹} قائل به تمایز شده و اولی را «نظم‌های خودجوش» و دومی را «نظم‌های ترتیب‌یافته عامدانه»^{۶۰} می‌انگارد. از همین‌رو معتقد است تحول و تکامل نه منطبق با خرد آگاهانه و اتکای محض بر عقل، بلکه تدریجاً در طول زمان و از پیوند کاربست خودآگاهی و خرد ناخودآگاه آدمی سرچشمه می‌گیرد. به باور او، «ساختن جامعه‌ای خوب و آراسته محال است، مگر اینکه مردم بیاموزند که حکومت در این دنیا نمی‌تواند به‌طور مؤثر مسؤول این باشد که چرا برخی از گروه‌ها وضعیتشان بهتر است».^{۶۱} بر این اساس، او با هر نوع اتوپیاگری نیز مخالفت می‌ورزد.

۳-۱-۴- باورمند به آزادی فردی

هایک به شدت با سوسیالیسم و تقدم مفاهیمی همچون نظم و منفعت عمومی بر فرد و آزادی‌های فردی مخالف است. او «راه بردگی» را در قربانی کردن آزادی در مسیر اهداف جمع‌گرایانه می‌انگارد. او تمدن غربی و پیشرفت‌های موجود در آن را ناشی از فردگرایی و ارج نهادن به آزادی می‌داند.^{۶۲} صلح، آزادی و عدالت از نظر هایک، «سه ارزش بزرگ سلبی»^{۶۳} می‌باشند که عدم دخالت دولت، امکان تضمین هر چه بیشتر آنها را فراهم می‌سازد. «هایک به تبعیت لرد اکتون»^{۶۴} معتقد است آزادی وسیله‌ای برای رسیدن به هدف عالی سیاسی نیست، بلکه خود همان هدف عالی سیاسی است».^{۶۵} قطعاً اتخاذ چنین رویکردی در ساخت دولت حقوقی او و تعیین حدود اختیارات دولت اثرگذار است. آن‌چنان که دولت حقوقی او ساحتی فردگرایانه و حافظ حق‌ها و آزادی‌های فردی می‌نماید.

۳-۲- مؤلفه‌های دولت حقوقی در اندیشه هایک

مبتنی بر معرفت‌شناسی خاص هایک، دولت حقوقی لیبرال او نیز دارای مؤلفه‌هایی است که نیازمند تدقیق و تعمق جدی است. برخی از مهم‌ترین آنها عبارتند از: پیوند نوموس و تزیس در دولت حقوقی،

59. Taxis

۶۰. نک: هایک، قانون، قانون‌گذاری و آزادی، گزارش جدیدی از اصول آزادی‌خواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی، قواعد و نظم، پیشین، ۷۰.

۶۱. هایک، در سنگر آزادی، پیشین، ۲۴۹.

۶۲. نک: هایک، راه بردگی، پیشین، ۵۵-۶۸.

۶۳. نک: هایک، قانون، قانون‌گذاری و آزادی، گزارش جدیدی از اصول آزادی‌خواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی، نظم سیاسی و مردمان آزاد، پیشین، ۱۸۲.

64. Lord Acton

۶۵. محمد توحیدفام، «تلازم آزادی و حکومت قانون در اندیشه هایک»، فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل ۱۸ (۱۳۹۱)، ۵۷.

نقد عدالت توزیعی و اجتماعی، طرفداری از دموکراسی تعدیل شده، محدود بودن وظایف دولت، قائل به وجود چهارچوب هنجاری و نهادی برای دولت حقوقی و بالأخره باورمند به آموزه فراحقوقی در دولت حقوقی.

۳-۲-۱ - باورمند به پیوند «نوموس» و «تزیس» در دولت حقوقی

محدودیت قدرت دولت در دولت حقوقی از نظر هایک، اندیشه مرکزی آزادی سیاسی را تشکیل می‌دهد اما منظور از حقوق در اینجا «حقوق موضوعه» نیست.^{۶۶} هایک از دوگانه کوسموس و تکسیس^{۶۷} در شیوه خردورزی آدمی، به دوگانه «نوموس»^{۶۸} و «تزیس»^{۶۹} در نظام حقوقی می‌رسد. به باور او، نوموس «قانون آزادی»^{۷۰} و تزیس «قانون هیأت مقننه»^{۷۱} است. توضیح آنکه به زعم او، قوانین مصوب نهادهای تقنینی در یک نظام حقوقی، باید منطبق با قانون آزادی^{۷۲} وضع گردد. به همین دلیل، او میان «قانون»^{۷۳} و «قانون‌گذاری»^{۷۴} قائل به تمایز شده^{۷۵} و از این طریق، «قواعد واقعی» یا «قواعد رفتار درست (عادلانته)» را از «قواعد هنجاری» یا «مقررات دولتی»^{۷۶} مجزا می‌سازد. به دیگر سخن، مبنا و منشأ الزام‌آوری قواعد گروه نخست قانون‌گذاری دولتی نیست و دولت در ایجاد این قواعد نقشی ندارد.^{۷۷} در اندیشه هایک، «معیار قانون، همگانی بودن است؛ و قانون خود محصول تکامل اخلاقی جامعه

۶۶. موسی غنی‌نژاد، پیشین، ۲۳.

67. Cosmos & Taxis

68. Nomos

69. Thesis

۷۰. نک: هایک، قانون، قانون‌گذاری و آزادی، گزارش جدیدی از اصول آزادی‌خواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی، نظم سیاسی و مردمان آزاد، پیشین، ۱۵۰.

۷۱. نک: همان، ۱۹۳.

۷۲. مراد از قانون آزادی قوانینی است که دارای ویژگی‌هایی از قبیل غیرقابل عطف‌به‌ماسبق، معین، عمومی، انتزاعی و ... می‌باشند. نک: ویژه، مبانی نظری و ساختار دولت حقوقی، پیشین، ۱۰۱.

73. Law

74. Legislation

۷۵. به نظر هایک، «قانون» از «قانون‌گذاری» قدیمی‌تر است (هایک، قانون، قانون‌گذاری و آزادی، گزارش جدیدی از اصول آزادی‌خواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی، نظم سیاسی و مردمان آزاد، ۱۱۸) و قوانین مصوب پارلمان‌ها نیاستی با قانون مخالف باشند.

۷۶. نک: همان، ۱۲۸.

۷۷. مهدی شهبایی، فلسفه حقوق - مبانی نظری تحول نظام حقوقی از حقوق سنتی تا حقوق مدرن (تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۶)، ۲۸۸.

است.^{۷۸} راهکار او پیوند میان نوموس و تزیس یا به عبارتی بهتر، تطبیق مصوبات هیأت مقننه با قوانینی پیشینی است. از همین رو، «به نظر هایک، قانون مداری کامل ضروری است اما کافی نیست» و «قوانین غیرقابل عطف به ماسبق، معین، برابری در مقابل قانون، قوه قضائیه مستقل، اداره مطیع قواعد، نظام قضایی نظارت بر قانون مداری اعمال اداری و منشور حقوق بنیادین»^{۷۹} را از شاخصه‌های دولت حقوقی برمی‌شمارد. بر این اساس، عدم توجه هیأت مقننه به نوموس در جامعه، آثار مخربی از جمله «تورم تقنینی»^{۸۰} در پی خواهد داشت. به نظر می‌رسد هایک «خودتنظیمی»^{۸۱} را مرجح بر «قانون‌گذاری»^{۸۲} در نظر گرفته و بر آن است تا «تنظیم‌گری حقوقی»^{۸۳} را محدود به قانون‌گذاری ننماید.^{۸۴}

۳-۲-۲- نقد عدالت توزیعی و اجتماعی

به باور هایک، «در اقتصاد بازار آزاد که هیچ شخص یا گروهی به تنهایی تعیین نمی‌کند که به چه کسی چه می‌رسد و سهم افراد همواره به بسیاری شرایط بستگی دارد که احدی نمی‌توانسته پیش‌بینی کند، مفهوم عدالت توزیعی یکسره بوچ و بی‌معناست».^{۸۵} هایک معتقد است «نه تنها قواعد رفتار درست (عادلانانه)، بلکه آزمون درستی (عادلانانه بودن) آنها نیز سلبی‌اند».^{۸۶} توضیح آنکه عدالت نه در دارا بودن یا نبودن کنونی افراد، بلکه به نحوه به دست آوردن ثروت توسط ایشان برمی‌گردد^{۸۷} و از آنجا که برنامه‌ریزی دولتی مبتنی بر شناخت محدود، ممتنع و مذبوم است، عدالت توزیعی نیز خود منکر عدالت و سرچشمه

۷۸. بشیریه، پیشین، ۹۰.

۷۹. نک: ویژه، مبانی نظری و ساختار دولت حقوقی، پیشین، ۱۰۱ و ۱۰۲.

80. Legislative Inflation

81. Self-Regulation

82. Legislation

83. Legal Regulation

۸۴. به منظور آگاهی از خودتنظیمی در تنظیم‌گری حقوقی و تمایز آن از قانون‌گذاری، نک: محمود شاطریان و جواد یحیی‌زاده، «هنر خودتنظیمی در حقوق عمومی؛ با تأملی بر نظام تقنینی جمهوری اسلامی»، پژوهش‌های نوین حقوق اداری ۶ (۱۴۰۰)، ۱۳۹-۱۶۰.

۸۵. هایک، در سنگر آزادی، پیشین، ۱۸۱.

۸۶. هایک، قانون، قانون‌گذاری و آزادی، گزارش جدیدی از اصول آزادی خواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی، سراب عدالت اجتماعی، پیشین، ۶۴.

۸۷. به اعتقاد هایک، اگر وضعیت یا شرایط اجتماعی‌ای را عادلانه یا ناعادلانه می‌خوانیم معنای آن این است که یک فرد یا برخی افراد خاص را مسؤول آن شرایط یا مجاز برای تغییر آن بدانیم. یک موقعیت اقتصادی یا سیاسی (مثل فاصله فقیر و غنی) می‌تواند از نظر ما خوب یا بد باشد اما نمی‌تواند متصف به عدل شود. احسان خاندوزی، «بازخوانی و نقد نظریه‌های عدالت اقتصادی در قرن بیستم»، مجلس و راهبرد ۶۸ (۱۳۹۰)، ۱۱۳.

استبداد دولتی است. «او معتقد است جامعه در اندیشه عدالت اجتماعی از مفهوم نظم خودجوش خارج می‌شود».^{۸۸} به زعم هایک، «تلقی تدابیری به عنوان «عدالت اجتماعی» تقریباً فقط دستاویزی جهت حاکم کردن منافع گروه‌های خاص بر منفعت عمومی همگان است»^{۸۹} و از همین رو، عدالت مبادله‌ای (معاوضی) را مرجح بر عدالت توزیعی می‌داند.

۳-۲-۳- باورمند به دموکراسی تعدیل شده

مبتنی بر تمایز میان «قانون» و «قانون‌گذاری»، هایک دموکراسی در معنای متداول^{۹۰} را مورد انتقاد قرار داده و معتقد است «توافق تعداد بسیار زیادی از افراد در مورد عادلانه بودن یک قاعده خاص مسلماً می‌تواند آزمونی خوب، هرچند نه ابطال‌ناپذیر، برای عدالت باشد، اما عادلانه تلقی کردن هر مصوبه خاص اکثریت به معنای تهی کردن مفهوم عدالت از معنای آن است».^{۹۱} به دیگر سخن، هایک بر این باور است که گرچه اکثریت می‌توانند قانون‌گذاری نمایند، لیکن این عمل نایستی با قانون آزادی و اوصاف آن^{۹۲} مغایرت داشته باشد.^{۹۳} از همین رو، او معتقد است «دموکراسی لزوماً به معنای دولت نامحدود نیست».^{۹۴} کما اینکه به زعم او، حکومت اکثریت می‌تواند به حکومت توتالیتر بدل گردد اگر قانون‌گذاری از حدود قانون فراتر رود.^{۹۵} از همین رو، دولت حقوقی هایک فراتر از دموکراسی‌های معمول و متکی بر قوانینی پیشینی سامان می‌یابد.

۳-۲-۴- باورمند به آموزه فراحقوقی دولت حقوقی

دولت حقوقی در اندیشه هایک، دولتی فراتر از دولت صرف مبتنی بر قانون اساسی است. توضیح آنکه «هایک در آموزه فراحقوقی^{۹۶} دولت حقوقی خویش، مجموعه معیارهایی را پیشنهاد می‌کند که با توسل

۸۸. توحیدفام، تلازم آزادی و حکومت قانون در اندیشه هایک، پیشین، ۶۰.

۸۹. هایک، قانون، قانون‌گذاری و آزادی، گزارش جدیدی از اصول آزادی‌خواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی، سراب عدالت اجتماعی، پیشین، ۱۴۳.

۹۰. دموکراسی به معنای هر آنچه اکثریت بدان باور دارند باید ملاک عمل قرار گیرد.

۹۱. همان، ۲۰.

۹۲. اوصافی همچون عطف بماسبق نشدن، کلی و انتزاعی بودن و ...

93. Christian Atias, *Philosophie du droit*, 2e édition (Paris, P.U.F, 2004), 138.

94. Friedrich Hayek, *The Constitution of Liberty*, op.cit., 107.

۹۵. نک: هایک: قانون، قانون‌گذاری و آزادی، گزارش جدیدی از اصول آزادی‌خواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی، نظم سیاسی و مردمان آزاد، پیشین، ۲۱.

96. Meta- Legal

به آنها می‌توانیم قوانین را بدون توجه به محتوایشان بررسی کنیم که آیا قوانین واقعی و بخشی از دولت حقوقی هستند یا فرامین دولتی محسوب می‌شوند.^{۹۷} بنابراین، اگرچه وجود قانون اساسی در دولت حقوقی هایک حائز اهمیت فراوان است، لیکن محدود به آن نیست. از همین رو، او معتقد است «هرگز نمی‌توان کلیه حقوق اساسی‌ای را که آزادی فردی را تشکیل می‌دهند به نحو جامعی یک به یک نام برد».^{۹۸} بنابراین، تطبیق قانون‌گذاری با قانون در دولت حقوقی هایک از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد.

۳-۲-۵- باورمند به محدود بودن وظایف دولت

هایک در تلاش است تا اندازه دولت را تا حد ممکن کوچک سازد.^{۹۹} او معتقد است دو وظیفه متمایز حکومت را باید از یکدیگر بازشناخت؛ نخست «اعمال قواعد همه‌شمول رفتار درست» و دیگری «هدایت سازمانی که به منظور فراهم آوردن خدمات گوناگونی به شهروندان ایجاد شده است».^{۱۰۰} «هایک وظایف دولت را در نظارت بر چگونگی اعمال هنجارهای ناشی از نظم ارادی و ارائه خدمات خلاصه می‌کند».^{۱۰۱} به باور هایک، جامعه در صورتی شکوفا و صلح‌آمیز تلقی می‌شود که حکومت خود را محدود به وظایف اخیر کرده باشد.^{۱۰۲} هایک در پاسخ به این انتقاد که محدود نمودن وظایف دولت در جهان معاصر، موجب فلج شدن زندگی اقتصادی می‌شود معتقد است اگرچه در عصر مدرن، دولت‌ها مدیریت تعداد زیادی از خدمات اساسی را بر عهده گرفته‌اند و توقف آنها به سرعت بر زیست اجتماعی - اقتصادی شهروندان تأثیر خواهد گذاشت، «این وضع به این علت پیش نیامده که این خدمات را تنها دولت می‌تواند فراهم آورد، بلکه به این علت پیش آمده که دولت حق انحصاری ارائه خدمات را به خود اختصاص داده است».^{۱۰۳} از این رو، محدود بودن وظایف دولت همچون اصل در نظام فکری هایک بارز بوده و انکارناشدنی است.

۹۷. ایمون باتلر، اندیشه‌های سیاسی و اقتصادی هایک، ترجمه فریدون تقضلی (تهران: نشر نی، ۱۳۸۷)، ۵۸.

۹۸. هایک، قانون، قانون‌گذاری و آزادی، گزارش جدیدی از اصول آزادی‌خواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی، نظم سیاسی و مردمان آزاد، پیشین، ۱۵۶.

99. See: Eric Aarons, Hayek versus Marx and today's challenges, (Oxford: Routledge: 2009), 157.

۱۰۰. نک: هایک، قانون، قانون‌گذاری و آزادی، گزارش جدیدی از اصول آزادی‌خواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی، قواعد و نظم، پیشین، ۲۰۳.

۱۰۱. ویژه، مبانی نظری و ساختار دولت حقوقی، پیشین، ۹۹.

۱۰۲. نک: هایک، قانون، قانون‌گذاری و آزادی، گزارش جدیدی از اصول آزادی‌خواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی، قواعد و نظم، پیشین، ۲۰۶.

۱۰۳. همان، ۲۰۴.

۳-۲-۶- چهارچوب‌های هنجاری و نهادی دولت حقوقی

«در گفتمان هایک، دولت حقوقی از دو بُردار تشکیل می‌شود: نخست چهارچوب هنجاری که در آن دولت حقوقی از اجزای ذیل تشکیل می‌شود: از سویی قوانین (هنجارهای عمومی، انتزاعی و دائمی) نامتعارض، ممکن، جامع، معین، عمومی، غیرقابل عطف به‌مابقی شونده^{۱۰۴} و از سوی دیگر هنجارهای فردی (احکام و دستورها) که باید مطابق با همان هنجارهای عمومی پیش‌گفته باشند؛^{۱۰۵} دوم چهارچوب نهادی که در دولت حقوقی به‌صورت قوه قضائیه مستقل، نظارت قضایی بر قانون‌مداری اعمال اداری و در مجموع قوانین وجود دارد.»^{۱۰۶} مسأله مهم آنکه در اندیشه هایک، قوه قضائیه مستقل نسبتی نزدیک با نوموس پیدا می‌کند و بر همین اساس، او اذعان می‌دارد «از قاضی انتظار می‌رود به‌گونه‌ای تصمیم بگیرد که با برداشتی که مردم عموماً از امر عادلانه دارند خوانایی داشته باشد.»^{۱۰۷} هایک این عقیده لاک مبنی بر «از قبل اعلام شدن هر قانون در یک جامعه آزاد» را ملهم از اندیشه صنع‌گرا می‌داند و معتقد است این قاضی است که باید خلأهای موجود در مجموعه قوانین را با اتکای بر نوموس پُر نماید. یگانه و مهم‌ترین شرطی که او برای امکان توسل جستن قاضی به این اختیار مطرح می‌نماید آن است که اگر قاضی به قاعده غیرمکتوبی استناد نمود باید احتمال دهد که مورد تأیید عمومی قرار می‌گیرد.^{۱۰۸} از آنجا که در اندیشه مؤخر هایک،^{۱۰۹} «حقوق عرفی مهم‌ترین ضامن آزادی فردی است»،^{۱۱۰} قوه قضائیه مستقل رکنی اساسی در تحقق حقوق عرفی و پرهیز از قانون‌گذاری صنع‌گرایانه تلقی می‌گردد.

۱۰۴. پرواضح است که از این منظر، هایک رویکردی بسیار شبیه به آنچه فولر در کتاب «اخلاق قانون» دنبال نموده است را پی می‌گیرد.

۱۰۵. توضیح آنکه در دیدگاه هایک، «قانون در مقابل دستورالعمل» قرار می‌گیرد و بر این اساس، درستی احکام و دستورهای اداری با محک تطبیق آنها با قانون سنجیده می‌شود.

106. Phillipe Nemo, *La société de droit selon Hayek* (Paris, P.U.F. 1988), 68.

۱۰۷. هایک، قانون، قانون‌گذاری و آزادی، گزارش جدیدی از اصول آزادی‌خواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی، قواعد و نظم، پیشین، ۱۸۱.

۱۰۸. نک: همان، ۱۸۴ و ۱۸۵.

۱۰۹. به باور گری، «هایک در نوشته‌های اولیه خود قائل و دلبسته صورتی ناب از دولت-برحق» کانتی است که در آن اقتدار دولت با قانون اساسی واضحی تعریف و معین می‌شود». جان گری، فلسفه سیاسی فون هایک، ترجمه خشایار دیهیمی، چاپ اول، (تهران: طرح نو، ۱۳۷۹)، ۱۰۲.

۱۱۰. همان، ۱۰۳.

۴- «دولت حقوقی نوزیک»

۴-۱- معرفت‌شناسی نوزیک

فهم دولت حقوقی نوزیک،^{۱۱۱} بی‌تردید مستلزم درک «معرفت‌شناسی» و تلقی او از شناخت معتبر می‌باشد. تأثیر هایک بر نوزیک و نیز وام‌گیری نوزیک از لاک^{۱۱۲} در این خصوص انکارناپذیر است. به‌طور کلی، فردگرایی، غایت‌زدایی از ماهیت بشر و بالأخره حق‌مداری انسان از عناصر بنیادین در نظام فکری نوزیک می‌باشد که در ارائه و ساخت دولت حقوقی - حداقلی او نیز اثرگذار بوده است.

۴-۱-۱- باورمند به فردگرایی

نوزیک معتقد است مردم از مجموعه‌ای موسع از «حق‌های منفی»^{۱۱۳} برخوردار هستند و بر این اساس، هر شخص «مالک خویشتن»^{۱۱۴} است. به نوعی می‌توان مدعی شد نوزیک طرفدار نسل‌های اول حقوق بشری و عدم مداخله دولت در حق‌ها و آزادی‌های فردی است. در واقع، «فردگرایی»^{۱۱۵} در اندیشه نوزیک تا جایی پیش می‌رود که کارکردهای دولت به پایین‌ترین حد ممکن تنزل می‌یابد؛ بنابراین، مفاهیم سترگی همچون نظم و منفعت عمومی در مقابل اصالت فردگرایانه نوزیکی توان قد علم کردن نخواهند یافت. شاید بتوان گفت همین عامل است که موجب باورمندی نوزیک به غایت‌زدایی از ماهیت بشر نیز گردیده است.

۴-۱-۲- باورمند به غایت‌زدایی از ماهیت بشر

«لیبرال‌ها برای انسان غایتی فراگیر و مشترک که در متن حیات اجتماعی - سیاسی محقق شود، تصور نمی‌کنند. از نظر نوزیک، انسان‌ها از هم جدا و تفکیک‌شده هستند و لذا ترجیحات هرکس ملاک عمل همان شخص است».^{۱۱۶} از این‌رو، نوزیک معتقد است «دولت کمینه از سنت آرمان‌شهری، آنچه را همه

111. Robert Nozick

112. John Locke

113. Negative Rights

114. Self_Owner

115. See: Jason Brennan, "Libertarianism after Nozick", *Philosophy Compass* 2 (2018), 2.

116. Individualism

۱۱۷. ابراهیم سرپرست سادات و علی عابدی رنایی، «مفروضات انسان‌شناختی رابرت نوزیک و نقد اجتماع‌گرایانه مکینتایر بر آن»، رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی ۲، (۱۳۹۵)، ۱۵.

ما ممکن است بدان حرمت بگذاریم حفظ می‌کند و باقی آن را به روی آرزوهای فردی ما می‌گشاید».^{۱۱۸} در واقع می‌توان مدعی شد نوع دولت حقوقی نوزیک به شدت نشأت گرفته از باورمندی او به غایت‌زدایی از ماهیت بشر است. بر اساس این تعبیر، فرد فرد آدمیان خود غایت به شمار می‌روند و نه اینکه نوع بشر دارای غایتی مشترک باشد.

۴-۱-۳- باورمند به حق‌مداری انسان

«نوزیک بر تقدم حق بر خیر در فلسفه سیاسی اصرار می‌ورزد».^{۱۱۹} این ایده نوزیک البته ریشه در تأثر فکری او از کانت دارد. همان‌گونه که کانت قائل به «غایت بالذات بودن انسان» و مآلاً ممنوع بودن استفاده ابزاری از آدمی بود،^{۱۲۰} نوزیک نیز انسان را ذاتاً موجودی ذی‌حق می‌انگارد. به باور نوزیک، «هر فرد می‌تواند به «حقوق مطلق» دست یابد، اگر موجب تحدید شرایط دیگران نگردد».^{۱۲۱} همین معرفت‌شناسی در نوزیک است که باعث طرفداری وی از نظریه عدالت استحقاقی در دولت حقوقی - حداقلی او می‌گردد.

۴-۲- مؤلفه‌های دولت حقوقی در اندیشه نوزیک

مهم‌ترین مؤلفه‌های دولت حقوقی نوزیک، اغلب مبتنی بر رویکرد او در کتاب «بی‌دولتی، دولت و آرمان‌شهر» را می‌توان پذیرش وضع طبیعی و قرارداد اجتماعی در موجه‌سازی دولت کمینه، مقابله با آنارشی و پذیرش مینارشی، پذیرش عدالت استحقاقی به جای عدالت توزیعی و بالأخره محدود نمودن کارکردهای دولت به مثابه شب‌نگهبان دانست.

۴-۲-۱- آغاز دولت حقوقی نوزیک با پذیرش وضع طبیعی، بنگاه مسلط، قرارداد اجتماعی و موجه‌سازی دولت کمینه

نوزیک، ساخت دولت حقوقی - حداقلی خود را با این پرسش بنیادین می‌آغازد که «آیا اصلاً دولتی باید در

۱۱۸. رابرت نوزیک، بی‌دولتی، دولت، آرمان‌شهر، ترجمه محسن رنجبر، چاپ دوم، (تهران: نشر مرکز، ۱۳۹۶)، ۴۲۶.

۱۱۹. ریموند پلانت، نوزیک: «نظریه استحقاق در باب عدالت»، ترجمه حسنعلی زیدانلو، آموزه‌های فلسفه اسلامی ۴ (۱۳۸۳)، ۱۴۵.

۱۲۰. برای نمونه، نک: برایان بیکنس، فرهنگ نظریه حقوقی، ترجمه محمد راسخ. چاپ سوم. (تهران: نشر نی، ۱۳۹۵)، ۲۹۱.

121. Nicholas Asquin, Nozick, "Entitlement Theory and the Justification for Maximizing Individual Freedoms", *Political Science Undergraduate Review* 1 (2015), 8.

کار باشد؟ چرا بی دولت نباشیم؟».^{۱۲۲} او با تمسک بر «نظریه وضع طبیعی»^{۱۲۳} لاک مدعی می‌شود در دوران پیشاسیاسی، انسان‌ها بدون وجود دولت نیز در کنار یکدیگر می‌زیستند. به مرور زمان، افراد این مهم را پذیرفتند که «انجمن‌های محافظ»،^{۱۲۴} که به تدریج موجب پیدایش «انجمن محافظ مسلط»^{۱۲۵} یا «بنگاه مسلط»^{۱۲۶} شدند، به شکلی بهتر می‌توانند از حقوق انسان‌ها حمایت به عمل آورند.^{۱۲۷} به باور نوزیک، عاملی که موجب گذار از وضع طبیعی به انجمن محافظ مسلط و مآلاً دولت - البته به شکل کمینه - بوده، همانا «قرارداد اجتماعی»^{۱۲۸} است. به باور نوزیک، «انجمن محافظ مسلط در یک منطقه به نوعی همان دولت هست که می‌توان آن را «موجود شبیه دولت» یا «دولت‌وار» بخوانیم».^{۱۲۹} به باور او، «دولت کمینه بزرگ‌ترین دولت توجیه‌پذیر است. هر دولتی بزرگ‌تر از آن حقوق آدمیان را پایمال می‌کند».^{۱۳۰} اگرچه او کمینه بودن دولت را می‌پذیرد، لیکن با رویکرد آنارشیزست‌ها، مبنی بر بی‌دولتی، مخالفت می‌ورزد.

۴-۲-۲- مقابله با آنارشی و پذیرش مینارشی و دولت کمینه

نوزیک در تشریح نظر طرفداران بی‌دولتی اذعان می‌دارد «یک دولت‌گریز فردگرا علیه دولت اعتقاد دارد وقتی که دولت استفاده از زور را در سرزمینی به انحصار خود درمی‌آورد، قیدهای جانبی اخلاقی بر رفتار مجاز با افراد را زیر پا می‌گذارد. دولت‌گریز فردگرا نتیجه می‌گیرد که از این رو، خود دولت ذاتاً ضد اخلاقی است».^{۱۳۱} نوزیک در مقابل آنارشی (بی‌دولتی) به مینارشی (دولت کمینه) باورمند است. استدلال او آن است که به هر حال «داشتن دولت موجب پیشرفت و ارتقا نسبت به وضعیت طبیعی بدون دولت

۱۲۲. نوزیک، پیشین، ۱۳.

۱۲۳. نک: همان، ۲۱.

۱۲۴. نک: همان، ۲۴.

۱۲۵. نک: همان، ۲۹.

۱۲۶. نک: همان، ۱۳۷-۱۵۲.

۱۲۷. «به اعتقاد نوزیک، دولت حاصل همکاری آزادانه کسانی است که در سرزمینی معین، برای محافظت از خود گرد هم می‌آیند و وظیفه آن، دفاع از حقوق هر فرد در برابر مداخله دیگران است. بر این مبنا، دولت افراد را از اجرای خودسرانه عدالت باز می‌دارد» لسانی، پیشین، ۸۴.

۱۲۸. نک: نوزیک، پیشین، ۱۷۷.

۱۲۹. همان، ۱۵۸.

۱۳۰. همان، ۱۹۹.

۱۳۱. همان، ۷۴.

می‌شود.^{۱۳۲} البته دولتی که کمینه و فقط کمینه باشد. به باور او، «دولت کمینه با ما همچون افرادی مصون از تعرض رفتار می‌کند که دیگران مجاز نیستند آنها را همچون ابزار یا وسیله یا دست‌افزار یا منبع به کار گیرند؛ با ما همچون اشخاصی دارای حقوق فردی و برخوردار از منزلتی که این حقوق با خود می‌آورند رفتار می‌کند. دولت کمینه به حقوق ما حرمت می‌نهد و از این راه ما را بزرگ می‌دارد.»^{۱۳۳} رویکردی که به زعم او بهترین شکل حکمرانی و نه لزوماً حکمرانی بی‌نقص، در میان اشکال موجود به شمار می‌رود.

۴-۲-۳- باورمند به عدالت استحقاقی به جای عدالت توزیعی

یکی از نقاط بارز نظام فکری نوزیک که البته مؤثر در ساخت دولت حقوقی - حداقلی او نیز بوده است، اعتقاد او به «نظریه عدالت استحقاقی»^{۱۳۴} و نقد «عدالت توزیعی»^{۱۳۵} است. نظریه او در باب عدالت، تأکید مؤکد بر شیوه ایجاد مالکیت و فقط شیوه و نه نتایج مالکیت است. به باور او، همین که سه مرحله «اكتساب اولیه»، «انتقال دارایی‌ها» و «اصلاح»^{۱۳۶} به نحوی مشروع واقع شود، عدالت تحقق یافته و مآلاً نتایج چنین امری در عمل، خارج از موضوع عدالت است. بر همین مبناست که وی با نظریه عدالت رالز^{۱۳۷} سر سازش نداشته و مبنای رالزی عدالت، مبنی بر نتایج مالکیت را نمی‌پذیرد.^{۱۳۸} نشان‌دهنده نظریه عدالت استحقاقی به جای عدالت توزیعی در دولت حقوقی، بی‌تردید در کاهش قلمرو و وظایف دولت نیز اثرگذار خواهد بود.

۴-۲-۴- باورمند به محدود بودن کارکردهای دولت؛ «دولت شب‌نگهبان»^{۱۳۹}

نوزیک معتقد است وظایف دولت باید محدود به «نخست، اجرای قراردادهای و دوم، قدغن نمودن تجاوز و

۱۳۲. سرپرست سادات و عابدی رنانی، پیشین، ۱۴.

۱۳۳. نوزیک، پیشین، ۴۲۷.

134. Entitlement Theory of Justice

135. Distributive Justice

۱۳۶. نک: نوزیک، پیشین، ۲۰۰-۲۳۰.

۱۳۷. نک: همان، ۲۴۰-۲۹۹.

۱۳۸. گفتنی است هم نوزیک و هم رالز، مبنای کانتی «انسان غایت بالذات بودن» را برای نظریه عدالت خود برگزیده لیکن به نتایج متفاوتی رسیده‌اند. برای مطالعه بیشتر، نک: سرپرست سادات و عابدی رنانی، پیشین، ۱۹.

139. Night Watchman State

زدی و امثال اینها»^{۱۴۰} بشود. «به عقیده نوزیک، دولت همچون یک «شبگرد» باید فقط وظیفه حفاظت از نظم، مقابله با تجاوز و حمایت در مقابل زور و حيله‌گری را بپذیرد. دولت فاقد هرگونه نقش توزیعی است».^{۱۴۱} در واقع، دولت در چنین دیدگاهی «شر ضروری»^{۱۴۲} است^{۱۴۳} و تا حد امکان، وظایف آن باید تقلیل یابد. نوزیک حتی پا را فراتر از این گذارده و تا جایی پیش می‌رود که «آرمان‌شهر»^{۱۴۴} خود را مبتنی بر دولت کمینه و کاهش افراطی وظایف دولت به تصویر می‌کشد؛ آرمان‌شهری که با کاستن دخالت دولت، زمینه را برای تحقق غایات فردی بشر فراهم می‌آورد.

۵- «درآمدی بر نسبت گفتمان دولت حقوقی در ایران با آموزه‌های هایک و نوزیک»^{۱۴۵}

نخست و از یک سو، به نظر می‌رسد این ایده هایک راجع به پیوند نوموس و تزیس، در نظم حقوقی معاصر در ایران مورد اهتمام و اقبال واقع نشده و می‌توان ادعا نمود تمام یا حجم قابل توجهی از نظام حقوقی معاصر در ایران را عملاً فرامین دولتی (اعم از قوانین مصوب پارلمان و مقررات ناشی از دولت) تشکیل داده و نظم خودجوش، بر فرض وجود، بسیار نحیف و ناچیز است. به دیگر سخن، تورم تقنینی و نادیده‌انگاری خودتنظیمی در تنظیم‌گری حقوقی در ایران بارز و آشکار است.^{۱۴۶} از سوی دیگر، راهکار متأملانه هایک در عملی‌سازی پیوند نوموس و تزیس، مبنی بر اتکای سازنده بر قضات در حل و فصل مسائل حقوقی، چندان در نظام حقوقی داخلی با استقبال واقع نشده و با توجه به حجم انبوه قوانین و مقررات، نمی‌توان بستری برای قاضی ایرانی در ایجاد و مآلاً بسط «رویه قضایی» در عمل متصور

۱۴۰. نک: نوزیک، پیشین، ۳۵۱.

۱۴۱. مهدی هداوند، «حکمرانی خوب، توسعه و حقوق بشر»، حقوق اساسی ۴ (۱۳۸۴)، ۶۴.

142. Necessary evil

143. See: Mark. D Friedman, *Nozick's Libertarian Project, an Elaboration and Defense* (London: Continuum, 2011), 86.

۱۴۴. نک: نوزیک، پیشین، ۳۸۱-۴۲۷.

۱۴۵. گفتنی است با توجه به اینکه ایده اصلی این مقاله، بررسی دولت حقوقی از منظر دو متفکر برجسته، هایک و نوزیک، است، در اینجا صرفاً به‌طور اجمالی و مقدماتی به گفتمان دولت ایرانی (جمهوری اسلامی ایران) در نسبت با اندیشه‌های دو متفکر مذکور اشاره شده و تعمیق و تحلیل گسترده آن را به مجال دیگر وا می‌گذاریم.

۱۴۶. روشن است که یکی از مهم‌ترین دلایل تورم تقنینی در ایران، مربوط به تعدد مراجع قاعده‌گذار و رشد و تکثیر قارچ‌گونه آنها در نظام حقوقی - تقنینی داخلی است که اساساً حوزه‌ای برای اعمال خودتنظیمی و تمشیت امور توسط خود شهروندان را باقی نگذاشته است.

بود. علاوه بر این، اصل پشتیبانِ فربه‌سازی نقش قضات در نظام‌های حقوقی از دیدگاه هایک که همانا «استقلال قاضی» است، با اختلال‌هایی جدی در نظم و نظام حقوقی داخلی روبه‌رو است.^{۱۴۷}

دوم آنکه تصور عدالت توزیعی‌هایکی و عدالت استحقاقی‌نوزیکی در نظام حقوقی داخلی، مبتنی و متکی بر مبانی و منابع موجه‌ساز آن، عمیقاً مورد تردید می‌باشد. تأملی در بند دوم اصل ۴۳ و نیز اصل ۴۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، به مثابه هنجار هنجارین و مهم‌ترین سند لازم‌الاجرای حقوقی در سلسله مراتب هنجارهای داخلی، مدعای فوق را تأیید می‌نماید. افزون بر آن، تقطن در بندهای نخست و دوم اصل ۴۳ قانون اساسی، مغایرت گفتمان معاصر دولت ایرانی با اندیشه «دولت کمینه نوزیک» و نیز «محدود بودن وظایف دولت در اندیشه هایک» را نمایان می‌سازد.^{۱۴۸}

سوم و در نهایت آنکه به نظر می‌رسد می‌توان میان ایده «دموکراسی تعدیل‌شده» در اندیشه هایک و نوع حاکمیت در نظام اسلامی مورد پذیرش در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران - البته با پذیرش و آگاهی بر تفاوت‌های ماهوی - وجه اشتراکاتی یافت. توضیح آنکه در دموکراسی مد نظر هایک، رأی اکثریت نمی‌تواند اصول پیشینی از قبیل قوانین غیرقابل عطف بماسبق، برابری در مقابل قانون، قوه قضائیه مستقل، نظارت بر قانون‌مداری اعمال اداری و منشور حقوق بنیادین را نقض کند و بر این اساس، دموکراسی تعدیل می‌شود. حال آنکه در حاکمیت اسلامی مورد پذیرش در قانون اساسی داخلی نیز، اعتبار رأی اکثریت مستلزم عدم تعارض آن با «موازین اسلامی»^{۱۴۹} است. بر این اساس، در هر دو نظام اندیشگی، تبعیت دموکراسی از قواعد پیشینی پذیرفتنی است، اگرچه ممکن است محتوای قواعد پیشینی در هر دیدگاه منحصر به فرد و متمایز از دیگری باشد.

نتیجه‌گیری

دولت حقوقی لیبرال، به مثابه گفتمان غالب در حقوق عمومی مدرن، ضمن محاط نمودن دولت در هنجارهای حقوقی، با انکای بر فردگرایی، عقل‌گرایی، سکولاریسم و مدرنیته تلاش می‌نماید تا به نحوی مطلوب از حق‌ها و آزادی‌های فردی حمایت به عمل آورده و زمینه را برای رشد فردی بشر و حتی

۱۴۷. پر واضح است اصل ۱۶۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، به روشنی استقلال شخصی قاضی را مورد خدشه قرار داده و تا حد زیادی، این مفهوم را خالی از محتوا و تهی از کارکرد نموده است.

۱۴۸. «تأمین نیازهای اساسی ...» و «تأمین شرایط و امکانات کار برای همه به‌منظور رسیدن به اشتغال کامل ...» در قانون اساسی داخلی، به وضوح مغایر با اندیشه‌های دو متفکر مورد بحث در این مقاله می‌باشد.

۱۴۹. نک: اصل ۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

تمدن‌سازی بر مبنای آن فراهم نماید. هایک مبتنی بر معرفت‌شناسی کانتی و پوپری، مبنی بر شناخت محدود و مآلاً تقسیم معرفت، نقد علم‌گرایی و برنامه‌ریزی دولتی، تمرکز بر فردگرایی و نیز اعتقاد بر تحول داروینی در علوم انسانی، بر نوموس و نظم خودجوش در ساخت و ساخت دولت حقوقی و پیوند آن با تزیس و نظم مصنوع تقنینی تأکید ورزیده و ضمن نقد عدالت توزیعی و طرفداری از دموکراسی تعدیل‌شده، چهارچوب نهادی و هنجاری دولت حقوقی خود، متکی بر قوانین عام و غیرقابل عطف به‌ماسبق و نیز قوه قضائیه مستقل را طراحی می‌نماید. نوزیک شبیه به معرفت‌شناسی هایک، اما مبتنی بر فرآیند استدلالی متفاوتی مدعی می‌شود که به لحاظ اخلاقی تنها دولت مشروع، دولت کمینه است. او با پذیرش نظریه لاکه‌ی وضع طبیعی، انجمن محافظ مسلط و قرارداد اجتماعی را در مشروع‌انگاری دولت کمینه و مقابله با آنارشی و طرفداری از مینارشی مورد کاربست قرار داده و آرمان‌شهر خود که همانا دولت حقوقی لیبرالی از نوع دولت کمینه است را نمایان می‌سازد. البته گفتنی است که نمی‌توان از دولت کمینه نوزیک به دولت حقوقی در معنای جدید و اصول فربه و گونه‌گون آن دست یافت و از این‌رو، مفهوم دولت کمینه در اندیشه نوزیک را باید کارکردی دانست. پرهیز از تورم تقنینی در اندیشه هایک که موجب بی‌اثری قانون در عمل می‌گردد و نیز دفاع از فردگرایی افراطی در اندیشه نوزیک که منجر به فربه‌شدن حق‌ها و آزادی‌های فردی در مقابل مفاهیمی همچون نظم و منفعت عمومی خواهد شد، نمایی از پیامدهای پذیرش دولت حقوقی لیبرال در دیدگاه این دو اندیشمند برجسته می‌باشد. گفتنی است بی‌اهتمامی در پیوند نوموس و تزیس و نیز کاربست عدالت اجتماعی و استحقاقی و همچنین دموکراسی تعدیل‌شده در ایران - البته با لحاظ تفاوت‌های ماهوی آن - به نحوی اجمالی نمایانگر وجوه تمایز و تشابه‌گفتمان دولت حقوقی در ایران معاصر با اندیشه‌های هایک و نوزیک می‌باشد که بسط و شرح آن مجالی دیگر می‌طلبد.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی
کتاب‌ها

- استوار سنگری، کورش. دولت حقوقی. تهران: میزان، ۱۳۹۸.
- باتلر، ایمون. اندیشه‌های سیاسی و اقتصادی هایک، ترجمه فریدون تفضلی. تهران: نشر نی، ۱۳۸۷.
- بالوی، مهدی و مهناز بیات. دولت حق بنیاد. دفترهای اول تا سوم. تهران: مجد، ۱۳۹۶.
- بشیریه، حسین. تاریخ اندیشه‌های سیاسی در قرن بیستم (۲). لیبرالیسم و محافظه‌کاری. چاپ اول. تهران: نشر نی، ۱۳۷۸.
- بیکس، برایان. فرهنگ نظریه حقوقی. ترجمه محمد راسخ. چاپ سوم. تهران: نشر نی، ۱۳۹۵.
- دوگی، لئون. دروس حقوق عمومی. ترجمه و توضیح محمدرضا ویژه. چاپ دوم. تهران: میزان، ۱۳۹۳.
- شهابی، مهدی. فلسفه حقوق - مبانی نظری تحول نظام حقوقی از حقوق سنتی تا حقوق مدرن. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۶.
- عالم، عبدالرحمن. بنیادهای علم سیاست. چاپ بیستم. تهران: نشر نی، ۱۳۸۸.
- غنی‌نژاد، موسی. درباره هایک. چاپ اول. تهران: نگاه معاصر، ۱۳۸۱.
- فولادوند، عزت‌الله. خرد در سیاست. چاپ سوم. تهران: طرح نو، ۱۳۸۹.
- قاضی، ابوالفضل. بایسته‌های حقوق اساسی. چاپ پنجاه و نهم. تهران: میزان، ۱۳۹۸.
- قاضی، ابوالفضل. حقوق اساسی و نهادهای سیاسی. چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
- کاتوزیان، ناصر. فلسفه حقوق. جلد اول. تعریف و ماهیت حقوق. چاپ چهارم. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۵.
- کاتوزیان، ناصر. مبانی حقوق عمومی. چاپ ششم. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۵.
- گری، جان. فلسفه سیاسی فون هایک. ترجمه خشایار دیهیمی. چاپ اول. تهران: طرح نو، ۱۳۷۹.
- لاگلین، مارتین. مبانی حقوق عمومی. ترجمه محمد راسخ. چاپ پنجم. تهران: نشر نی، ۱۳۹۵.
- نوزیک، رابرت. بی‌دولتی، دولت، آرمان‌شهر. ترجمه محسن رنجبر. چاپ دوم. تهران: نشر مرکز، ۱۳۹۶.
- ویژه، محمدرضا. مبانی نظری و ساختار دولت حقوقی. چاپ دوم. تهران: جنگل، ۱۳۹۶.
- وینسنت، اندرو. نظریه‌های دولت. ترجمه حسین بشیریه. چاپ چهارم. تهران: نشر نی، ۱۳۸۳.
- هایک، فردریش فون. در سنگر آزادی. ترجمه عزت‌الله فولادوند. چاپ اول. تهران: نشر ماهی، ۱۳۹۰.
- هایک، فردریش. راه بردگی. ترجمه فریدون تفضلی و حمید پاداش. چاپ اول. تهران: نگاه معاصر، ۱۳۹۰.
- هایک، فردریش. قانون، قانون‌گذاری و آزادی، گزارش جدیدی از اصول آزادی‌خواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی. جلد اول: قواعد و نظم، ترجمه مهشید معیری و موسی غنی‌نژاد. چاپ اول. تهران: طرح نو، ۱۳۸۰.
- هایک، فردریش. قانون، قانون‌گذاری و آزادی، گزارش جدیدی از اصول آزادی‌خواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی. جلد دوم: سراب عدالت اجتماعی. چاپ اول. تهران: دنیای اقتصاد، ۱۳۹۲.
- هایک، فردریش. قانون، قانون‌گذاری و آزادی، گزارش جدیدی از اصول آزادی‌خواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی. جلد سوم: نظم سیاسی و مردمان آزاد. چاپ اول. تهران: دنیای اقتصاد، ۱۳۹۳.
- هداوند، مهدی. حقوق اداری تطبیقی. چاپ ششم. تهران: سمت، ۱۳۹۶.
- هیوود، اندرو. کلیدواژه‌ها در سیاست و حقوق عمومی. ترجمه اردشیر امیر ارجمند و سیدباسم موالی‌زاده. چاپ اول. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۷.
- هیوود، اندرو. مقدمه نظریه سیاسی. ترجمه عبدالرحمن عالم. چاپ دوم. تهران: قومس، ۱۳۸۸.

مقاله‌ها

- پلان، ریموند. «نوزیک: نظریه استحقاق در باب عدالت»، ترجمه حسنعلی زیدانلو، آموزه‌های فلسفه اسلامی ۴ (۱۳۸۳): ۱۴۳-۱۶۰.
- توحیدفام، محمد. «تلازم آزادی و حکومت قانون در اندیشه هایک». فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل ۱۸ (۱۳۹۱): ۴۷-۷۳.
- خاندوزی، احسان. «بازخوانی و نقد نظریه‌های عدالت اقتصادی در قرن بیستم». مجلس و راهبرد ۶۸ (۱۳۹۰): ۱۰۹-۱۴۵.
- سرپرست سادات، ابراهیم و عابدی رنای. «مفروضات انسان‌شناختی رابرت نوزیک و نقد اجتماع‌گرایانه مکینتایر بر آن»، رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی ۲ (۱۳۹۵): ۹-۲۹.
- شاطریان، محمود و جواد یحیی‌زاده. «هنر خودتنظیمی در حقوق عمومی؛ با تأملی بر نظام تقنینی جمهوری اسلامی» پژوهش‌های نوین حقوق اداری ۶ (۱۴۰۰): ۱۳۹-۱۶۰. <https://doi.org/10.21852/520469/1085.mral>
- لسانی، بهزاد. «دولت در اندیشه لیبرالیسم»، اندیشه‌های حقوق عمومی ۱ (۱۳۹۴): ۶۹-۸۶.
- مشهدی، علی. «از عمومی شدن حقوق خصوصی تا خصوصی شدن حقوق عمومی: مشروعیت و قلمرو مداخله دولت در اندیشه هابرماس». مطالعات حقوق عمومی ۲ (۱۳۹۴): ۱۸۱-۱۹۳.
- <https://dorl.net/dor/20.1001.1.24238120.1394.45.2.2.0>
- ویژه، محمدرضا. «نگرش تطبیقی بر مبانی و ساختار دولت حقوقی». مدرس علوم انسانی - پژوهش‌های حقوق تطبیقی ۴ (۱۳۸۹): ۱۶۷-۱۹۱.
- <http://dorl.net/dor/20.1001.1.22516751.1389.14.4.8.2>
- هداوند، مهدی. «حکمرانی خوب، توسعه و حقوق بشر». نشریه حقوق اساسی ۴ (۱۳۸۴): ۵۱-۸۶.
- عبدالکریم سروش، (۱۳۹۶)، «سلوک دیندارانه در جهان مدرن، جلسه سی و نهم»، (۱۶/۱۰/۱۴۰۰)، در: <https://www.aparat.com/v/kTfnG>.

(ب) منابع خارجی

Books

- Aarons, E. *Hayek versus Marx and today's challenges*. Oxford: Routledge: 2009.
- Ahdar, R, & I. Leigh. *Religious freedom in the liberal state*, 2nd Ed. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Atias, Christian. *Philosophie du droit*, 2nd Ed. Paris: P.U.F, 2004.
- Barry, N. *Hayek's Social and Economic Philosophy*. London: The Macmillan Press Ltd, 1979.
- Frändberg, Ake. *From Rechtsstaat to Universal Law-State: An Essay in Philosophical Jurisprudence*. New York: Springer, 2014.
- Friedman, M. D. *Nozick's Libertarian Project, an Elaboration and Defense*. London: Continuum, 2011.
- Hayek, F. *The Constitution of Liberty*. Chicago: Chicago Press, 1978.
- Hayek, F. *The Counter-Revolution of Science, Studies On The Abuse Of Reason*. London:

The Free Press of Glencoe, 1964.

- Nemo, Phillippe. *La société de droit selon Hayek*. Paris, P.U.F. 1988.

- Pierson, C. *The Modern State*. 2nd Ed. London: Routledge, 2004.

- Scruton, R. *Kant, A very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

- Silkenat, James R, Hickey Jr, James E. Barenboim & Peter D, *The Legal Doctrines of the Rule of Law and the Legal State (Rechtsstaat)*. New York: Springer, 2014

B. Articles

- Brennan, J. "Libertarianism after Nozick" *Philosophy Compass*, 2 (2018): 1-11.

<https://doi.org/10.1111/phc3.12485>

- Gallie, W.B. "Essentially Contested Concepts". *Proceedings of the Aristotelian Society* 56 (1956): 167-198.

- Asquin, N. "Nozick, Entitlement Theory and the Justification for Maximizing Individual Freedoms". *Political Science Undergraduate Review* 1 (2015): 7-12.

<https://doi.org/10.29173/psur4>

This Page Intentionally Left Blank